

УДК [63:061.2] : 94 (477) «1861/1917»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).485](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).485)

ЛЮДСЬКИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ ФАКТОР МОДЕРНІЗАЦІЇ АГРАРНОЇ СФЕРИ: НОВІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ «ДОВГОГО» ХІХ СТ.

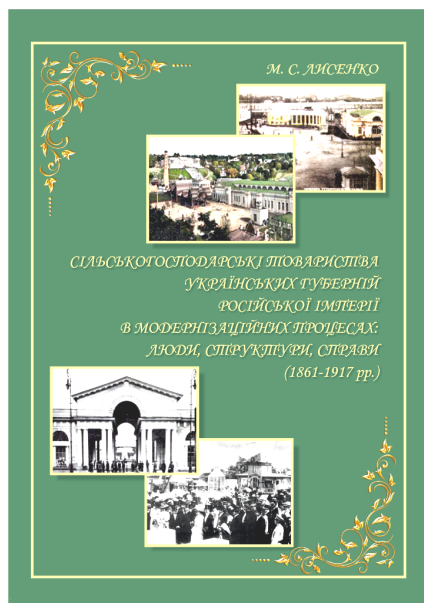
[рец.]: *Лисенко М.С. Сільськогосподарські товариства українських губерній Російської імперії в модернізаційних процесах: люди, структури, справи (1861-1917 рр.): монографія.* Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2020. 363 с.

Вікторія Венгерська

Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)

e-mail: vengerska@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>

XIX століття в цілому, як і економічна, соціальна історія в останні роки втрачає популярність серед дослідників. Кількість публікацій, які мають стосунок до одного з найбільш цікавих історичних періодів з кожним роком скорочується. У сучасному науковому житті, на жаль, має місце історична кон'юнктура, яка й зумовила перенесення уваги значної кількості істориків у бік XX ст., та аналізу подій з ним пов'язаних. Авторка рецензованої монографії залишилася вірною «довгому» XIX ст. та дослідженню різних аспектів модернізації, безпосередньо з ним пов'язаних.

Російська імперія, яка з другої половини XIX ст. опинилась у статусі «наздоганяючої», змушена була швидкими темпами реформуватись задля власного збереження. До цього її спонукали як зовнішні обставини, так і

внутрішні проблеми, що потребували свого вирішення. Нерозвиненість економічних інститутів і структур унеможливлювало появу на середину століття буржуазії та критичної маси інтелігенції, зацікавленої у політичних перетвореннях в імперії. В цих умовах російська влада започатковує серію реформ, які покликані були розв'язати наявні проблеми. «Великі реформи» 1860-1870 рр. призвели до помітних зрушень в економіці, стимулювали появу нових видів транспорту, галузей виробництва, розбудову органів місцевого самоврядування, системи освіти та судочинства, розвитком друкованих засобів масової інформації. Все в комплексі символізувало початок епохи модерну.

Складовою цих перетворень стала поява зародків громадянського суспільства. Наприкінці XIX ст. в імперії починає формуватися його інституційне ядро – мережа громадських організацій. Одному з їх напрямків – сільськогосподарським товариствам (далі – СГТ) і присвячена рецензована монографія.

Книга чітко структурована у відповідності із логічно вибудованим планом. Монографія складається зі вступу, що містить огляд джерел та історіографії, опис методологічних підходів, чотирьох тематичних розділів, поділених на підрозділи, зміст яких максимально точно відображає назви та розкриває окреслені проблеми.

Вступ містить огляд джерел і літератури, методології, однак, певною мірою програє у порівнянні з іншими частинами дослідження. У ньому мають місце традиційні кліше вітчизняного історіописання та відображення стандартизованих вимог до підготовки дисертаційних досліджень. Зокрема: хронологічний підхід до періодизації літератури (дореволюційні автори, радянські та сучасні науковці), зустрічаються «ритуальні» означення та фрази, такі, наприклад, як «провідний науковець» та «у дослідженні застосовані загальноприйняті принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності та спадкоємності» (с. 46).

Оскільки розділ, присвячений огляду історіографії, пишеться останнім, традиційною проблемою авторів є цілковите «занурення» у свою тему, й сприйняття її як загальновідомої. Власне, два перших абзаци монографії підтверджують цю думку. Початок не вносить читачам ясності у предмет та об'єкт дослідження. Однак, у процесі прочитання все поступово стає на свої місця. Вдалим є аналіз радянського періоду історіографії, хоча у цій частині тексту (сс. 13-17) й трапляються окремі огріхи. Так, на с. 14, для пояснення причин «обділення» увагою радянських дослідників проблематики, використовується означення інституту громадських організацій як неполітичних, що є оксюмороном. Огляду зарубіжної літератури, дотичної до тематики дослідження (крім сучасної російської) присвячено непропорційно мало уваги. У виносці на с. 37 міститься одна з книг Теодора Шаніна, одного з найбільш цікавих сучасних дослідників «незручного» класу, як він окреслює селянство. Проте в огляді літератури аналіз його доробку, власне як і згадка про нього, відсутні.

Однак, у цілому, книга містить добротний, традиційний огляд історіографії, ретельно підібраної та опрацьованої літератури, що має як безпосереднє відношення до теми, так і дотичної до неї.

Огляд джерел переконує, що Майя Лисенко підготувала дослідження на залученні широкого кола джерел, перш за все, архівних, які презентують як різні регіони сучасної України, так і відображають загальну імперську ситуацію. Значна кількість джерел мало відома та досліджена, частина з них вперше вводиться до наукового обігу, що є безумовним позитивом рецензованої роботи.

Аналізуючи інформаційний і науковий потенціал російського історичного архіву (с. 39), М. Лисенко наголошує на його перевагах (вищому рівні інформативності та наповненості джерелами), у порівнянні з українськими архівами (с. 41). Серед причин такого явища авторка називає лише знищення архівних матеріалів під час воєн, і не згадує про збережену ще у радянські часи тенденцію концентрувати всі більш-менш цінні документи у російських архівах. Після розвалу СРСР ця проблема так і залишилася нерозв'язаною, а війна, що триває, консервує ситуацію неможливості для українських дослідників доступу до російських архівів.

Щодо методології – власне прочитання книги переконує, що в цілому вона написана у відповідності із позитивістськими підходами до історії, які звісно ще ніхто не відміняв, і які можуть забезпечити написання добротних текстів. Разом з тим, можемо погодитись із твердженням Авторки, що у роботі використані й інституційні та соціокультурні підходи, як і окремі інструменти нової соціальної історії. Помітне місце відведено людському виміру досліджуваної проблематики. Дослідниця наго-

лошує, що «концептуально робота виконана в інтерпретаційних межах теорії модернізації», й у цьому ж реченні поєднує методологію, як науковий інструмент, із практикою «уряду Російської імперії» (с. 46).

Виникають певні сумніви щодо коректності застосування методологічних підходів, що пов'язуються із напрацюваннями американського соціолога Р. Інглекарта, який досліджує сучасні суспільства. Особливості їх соціально-економічного розвитку не можуть корелюватись із явищами та процесами, що відбувались у XIX ст. Наведена на с. 47 розлога цитата соціолога викликає низку питань: про яке «гуманістичне суспільство нового типу» могла йти мова в умовах цілком станового російського суспільства? Не говорячи про демократію та її цінності, які у Російській імперії лише окреслились в умовах революції 1905 р.

Перший розділ «Сільськогосподарські товариства українських губерній: організаційне становлення» містить інформацію про витоки і статутні засади діяльності, особливості становлення мережі товариств у пореформений період та інформацію про склад їх членів. Читачам запропоновано розгорнуту картину створення та функціонування структур, члени яких долучались до перетворень в умовах доволі громіздкої та неповороткої імперської системи. Прочитання роботи переконує, що в процесі її написання, Авторка, як справжній історик, повністю занурилась у XIX ст. Відчувається її пієтет як до періоду, так і країни. Саме останній термін найбільш часто зустрічається у тексті. Складається враження, що дослідниця намагається унікалізувати використання терміну «імперія» та негативних конотацій, з ним пов'язаних.

Розглядаючи державні структури, які опікувалися сферою землеустрою та землеробства, М. Лисенко наголосила на їх важливості у діяльності російського уряду. Не залишилися поза її увагою й конкретні люди, що пов'язувались зі створенням та діяльністю цих структур. У монографії неодноразово згадується постать О.В. Кривошеїна, який протягом тривалого часу очолював Головне управління землеустрою та землекористування, яке у 1915 р. було перейменовано у Міністерство землеробства. Це перейменування, на думку авторки, «віддзеркалювало зміни модернізаційного характеру» (с. 61). З поля зору дослідниці випала постать О.О. Ріттixa, заступника, а з часом і наступника О. Кривошеїна, спочатку на посаді голови Управління землеустрою та землеробства, а потім Міністра землеробства протягом 1916-1917 рр. Постать не менш цікава, оскільки він був одним із основних розробників і виконавців Столипінської аграрної реформи, до реалізації якої мали відношення і СГТ.

У першому підрозділі «Аграрні асоціації як форма самоорганізації громадян: витоки і статутні засади діяльності» Авторка підкреслює першість російських столиць Петербургу та Москви у процесах самоорганізації від початку XIX ст. Ці зразки більшою мірою нагадували аристократичні клуби за інтересами, й були відображенням модних тенденцій. Як видається, саме на ці особливості варто було наголосити. Описуючи появу в Одесі у 1828 р. одного з перших в імперії Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії (ОСГТ) (с. 65), М. Лисенко згадує про використання його членами французької мови в якості «робочої» (с. 67). Такий нюанс є додатковим підтвердженням винятково аристократично-клубного характеру організації. Відсутність умов для об'єднання представників інших станів, окрім дворянства, за незначним винятком, фактично до кінця 60-х рр. XIX ст. й зумовило те, що як зазначила дослідниця «...Одеське товариство протягом тривалого часу було єдиним в українських губерніях, зберігаючи елітарний характер» (с. 69).

У другому підпункті першого розділу «Становлення мережі сільськогосподарських товариств 1861-1917 рр.», представлено розлогу й узагальнену дослідницею статистику, яка дозволяє скласти цілісну картину про специфіку та етапи формування мережі СГТ. Обраний шлях опису від загального до конкретного є вдалим композиційним рішенням. Наводячи статистику та порівнюючи ситуацію із кількістю зареєстрованих і діючих організацій до революції 1905 р. і в наступний період, Авторка не наголошує на їх взаємозв'язку з окресленими подіями й офіційно проголошеними Маніфестом 17 жовтня 1905 р. свободами. Такі пояснення лише посилили б авторську аргументацію (с. 89).

Третій підпункт цього розділу не менш цікавий та інформативний, оскільки дозволяє скласти уявлення про особливості складу членів аграрних об'єднань і джерела їх фінансування. Дослідниця не оминула увагою й гендерні аспекти у формуванні та діяльності СГТ. У роботі згадується про товариства підтримки жіночої сільськогосподарської освіти, робота яких активізувалась напередодні та під час Першої світової війни (с. 112). Наводячи аргументацію окремих громадських активістів, землевласників щодо можливості/доцільності залучення жіноцтва до діяльності СГТ для покращення культури господарювання, вона наголосила на змінах у суспільних настроях, які сприяли модернізації суспільства (с. 111). Вже зміст першого розділу переконує, що М. Лисенко здійснила ґрунтовне дослідження, яке охоплює як значний хронологічний період, так і регіони імперії, що стали об'єктом ретельного вивчення. Безумовним позитивом роботи є залучення максимально широкого кола джерел, що презентують різні частини України. На відміну від більшості сучасних досліджень, у роботі Майї Лисенко відсутній регіональний перекис. Ґрунтовно проаналізовано, з використанням статистики, різноманітних інформаційних збірників, інших періодичних видань, доступних для сучасного дослідника, інформацію про специфіку діяльності сільськогосподарських товариств та організацій як Південних, Центральних (Лівобережних), так і Правобережних регіонів. Авторка дуже вдало змогла вплести цей аналіз у загальний огляд імперської політики, особливості функціонування столичних структур, зосередити увагу, для посилення аргументації, на особливостях діяльності сільськогосподарських товариств у білоруських губерніях.

У другому розділі «Сільськогосподарські товариства в системі всеросійських організацій та установ» зосереджена увага на аналізі концептуальних підходів щодо організації та мети їх створення, які мали місце в працях державних і громадських діячів Російської імперії, також сконцентровано увагу на рівні взаємодії між громадськими організаціями та владним інституціями. У цьому ж розділі міститься інформація про різні рівні взаємодії та конкуренції між земствами, кооперативами та СГТ.

Сильно стороною рецензованої роботи є намагання дослідниці узагальнювати, систематизувати, на основі чого робити висновки. Так, проаналізувавши різні підходи щодо функціонування СГТ, М. Лисенко виділила декілька шляхів розвитку аграрних об'єднань, які пропонувались та обговорювались у громадських і державних колах: за підтримкою та контролем державних структур (О.Г. Щербатов), як орган земств (П.І. Капніст) і самодостатній розвиток СГТ (О.С. Єрмолов, І.Г. Палімпсестов) (с. 152). Одночасно вона наголошує на тому факторі, що влада боялася створення будь-яких широких об'єднань громадян, здатних конкурувати з нею (с. 153).

Ще одним сильним моментом розділу є представлення регіональних позицій землевласників, інших учасників СГТ. Так, на с. 160 проаналізовані позитивні моменти діяльності польських поміщиків, які обрали своїм гаслом мотто «Край і праця». Як

наголошує Авторка, «у конкретному випадку це гасло означало і єднання краю. У кредо сконцентровані переконання у вірності громадянському служінню своєї малої Батьківщини і своєму народові». Правда, що «свого народу» виникають певні питання, однак у контексті досліджуваної теми вони не є настільки принциповими.

Вдалими є новели, присвячені розвитку волинського хмелярства й аналізу ситуації, що склалась у стосунках між російською владою та німецькими колоністами на початку Першої світової війни. Завдяки зусиллям саме німецьких і чеських колоністів, що були представлені на Волині (до речі, чеська складова не висвітлена у монографії), у регіоні з'явилась та успішно розвивалась хмелярська галузь сільського господарства. Дослідниця проаналізувала наслідки ліквідації німецького землеволодіння у різних українських губерніях. Вона наголосила на тому, що німецькі колоністи розпродували сільськогосподарську техніку, інвентар та худобу й залишали Україну (с. 183-185). Майя Лисенко зупиняється на ситуації з волинським німцями та спробах з боку сільськогосподарських організацій врятувати урожай хмелю, який, у відповідності з новими законами, що позбавляли прав землеволодіння та землекористування підданих країн, які воювали з Росією, колоністи не змогли зібрати (с. 184).

Третій розділ присвячений науково-просвітницькій діяльності аграрних організацій в умовах розгортання модернізаційних процесів. Авторка показала вплив модернізації на принципи та зміст роботи аграрних асоціацій. Аналізуючи становлення сільськогосподарської дослідної справи в українських губерніях Російської імперії, М. Лисенко наголосила, що її початок пов'язується з другою половиною XIX ст. Характерною ознакою діяльності товариств стало вдале поєднання теорії та практики. Авторка запропонувала класифікацію представлених на початок XX ст., (у межах українських губерній), установ: дослідні станції, поля, ферми, показові та демонстраційні поля і господарства. Як аргументовано доводить дослідниця, СГТ українських губерній не тільки очолили список співзасновників дослідних селекційних структур, а фактично виявилися у центрі процесу консолідації агрономічної справи в імперії (с. 248).

У розділі розглянуті культурницька та науково-дослідна діяльність сільськогосподарських товариств. Як наголосила дослідниця, важливою стороною роботи СГТ стали відносини із закордонними членами громадських об'єднань, установами та організаціями, які мали різні форми. Зокрема: закордонні стажування, участь у міжнародних виставках, налагодження ділових контактів, відкриття закордонних філій (с. 274). Цей аспект роботи підкреслює її новизну. Як правило закордонні контакти та питання співробітництва з іноземцями, особливо в аграрній сфері у XIX ст., залишались поза увагою дослідників.

У розділі сконцентровано значну увагу на видавничій справі СГТ, охарактеризовані її форми та масштаби. Окремий аспект дослідження – поширення «передового досвіду» господарств, що активно запроваджували елементи модернізації, у тому числі, й на сторінках спеціалізованих періодичних видань.

Четвертий розділ присвячений основним напрямкам роботи та з'ясуванню сутності громадської діяльності, зокрема, окремим її видам: виставкам, конкурсам, благодійності, представницькій та інформаційній функціям.

У розділі наводяться приклади участі членів організацій у діяльності урядових, земських та громадських структур. З кінця XIX ст. набуває популярності проведення різноманітних з'їздів, нарад, засідань і комісій, як місцевих, так і загальноросійських.

Серед кола проблем, до вирішення яких долучались представники товариств: розмежування земель і сервітутів, дороги, упорядкування збуту та торгівлі. Аналізуючи позитивні складові діяльності сільськогосподарських організацій, М. Лисенко наголосила на тому, що вони захищали інтереси аграріїв українських губерній, підтримували зв'язок з центральною владою і місцевими організаціями, що сприяло позитивним змінам у аграрному секторі регіону (с. 304). У монографії наводяться приклади питань, які піднімалися під час проведення регіональних з'їздів: профільної освіти та її наповнення, необхідності створення контрольних-насіenneвих станцій при землеробських школах, упорядкування насінневої торгівлі за зразками та вдосконалення договорів з оренди землі (с. 300). Наведені приклади засвідчували прагнення членів товариств бути максимально дієвими та корисними у вирішенні проблем аграрної сфери.

У своїй монографії М. Лисенко акцентувала увагу на тому, що добровільні організації були одночасно причиною та наслідком розвитку громадянського суспільства. Сільськогосподарські товариства українських губерній розкривали потенціал самоорганізованого товариства. Як наголосила дослідниця, практика діяльності в межах недержавних структур і участь у суспільному житті стали важливими кроками на шляху поступового звільнення особистості від тиску держави, умовою розвитку громадянського суспільства.

Крім того, книга містить важливі атрибути наукової монографії: розлогий список джерел, докладний іменний покажчик. Додатки вміщують фото представників сільськогосподарських товариств, а також заходів, що ними проводились. Разом з тим, варто звернути увагу на необхідність коректного подання фото у додатках із зазначенням джерел їх походження.

Таким чином, маємо нове дослідження феномену аграрних громадських асоціацій українських губерній. Монографія доповнює і поглиблює розвідки з таких наукових напрямків як соціальна та економічна історія. Загалом це змістовна й інформаційно насичена книга, що буде корисною та цікавою як для фахових істориків, так і всіх, хто любить і цікавиться історією.

Надійшла до редакції / Received: 04.12.2020

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2020